

ՆԵՐՔ ԻՆՈՒՄ

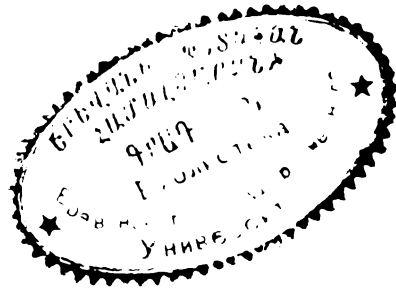
ԽԵՇԷՅ,
ԻՆՍԵՐՆԻՆ

ԵՂԻՇԷ Յ. ՄԵԼԻՔԵԱՆ

ՀԱՐՔ - ԽՆՈՒՄ

Յ Պ Ա Ր Ա Ն

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

ՄԵՄԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԿԻՈՑ

Աճրիխաս, Լիբանան

2 0 Ն

1915-ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵԾ
ԵՂԵՌՆԻՆ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒՈՂ

ԽՆՈՒՍՑԻՆԵՐՈՒ

ԵՒ

ՄԱՆԱԻԱՆԴ

ԹԱՆԿԱԳԻՆ ՀՕՐՄ՝

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԺԱՊԵՏ

ՄԵԼԻՔԵԱՆԻ

ԱՆՄՈՌԱՆԱԼԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ԵՂԻՇԷ Յ. ՄԵԼԻՔԵԱՆ

Գիրքիս նիւթերու դասաւորման, ինչպէս նաեւ սրբագրութեան աշխատանքները սիրայօժար կերպով կատարած է հայրենակից՝ Պրն. Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան (Պէյրութ), որուն մեր սրտագին շնորհակալութիւնները կը յայտնենք ջերմօրէն :

Ե.Յ.Մ.

ԵՂԻՇԷ Յ. ՄԵԼԻՔԵԱՆ

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Օ Ս Ք

Մեր բնագաւառի՝ Խնուսի պատմութիւնը, «Հարֆ-Խնուս» անունով է որ լոյս կ'ընծայենք այս հատորով:

Խնուսցի եւ ոչ-խնուսցի գրիչներ, տարբեր ժամանակներու մէջ, զանազան յօդուածաշարքերով, Հա՛յ թէ օտա՛ր մամուլի մէջ գրած են անոր տեղագրական, ազգագրական ու բնիկ ժողովուրդին ապրումներուն և մարտնչումներուն մասին: Սակայն, որքան որ մեզի ծանօթ է, առանձնապէս զիրքով մը, Խնուսն ու Խնուսցին չէ ներկայացուած հանրութեան:

Մեր այս համեստ աշխատանքը կատարած ենք երկար տարիներու ընթացքին, հայրենի հողէն ու ջուրէն, արեւէն ու աստղերէն հեռու, օտար՝ բայց հիւրընկալ երկնակամարի մը ներքեւ, Ամերիկեան հալոդ ու ձուլոդ և անշիչ միջավայրին մէջ: Յամառ ու յարատեւ աշխատանքով կրցած ենք մէկտեղել, այն հիւնը եւ նորը, ինչ որ հնարաւոր դարձած է, եւ զայն նուիրել որպէս սրտագին ԶՕՆ, 1915-ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ընթացքին նահատակուող ԽՆՈՒՍՑԻՆԵՐՈՒ ԽՆԿԵԼԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ ընդհանրապէս, եւ առանձնապէս իմ թանկագին ՀՕՐՄ՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԺԱՊԵՏ ՄԵԼԻՔԵԱՆԻ անմոռանալի յիշատակին:

Եօթը տարի առաջ լոյս տեսած «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԱՐՕՆԻ ԱՇԽԱՐՀԻ» պատմագիրքին մէջ, տուած ենք Խնուս (Հարֆ) գլուխին տակ, Խնուսի տեղագրական ամփոփում մը, ու նաեւ 1915-ի «Խնուսի տեղահանութիւնը» եւ «Դիմադրութիւնները»: Ներկայ

հատորը, սակայն, իր ամբողջութեամբ լոյս կ'ընծայուի, աւելի ընդարձակ՝ ներառեալ իր տեղագրութիւնով, վիճակագրութեամբ, քարտէսով, բանահիւսութիւնով, դէպքերով ու դէմքերով, ու գաւառաբարբառով:

Լիակատար գործ մը տուած ըլլալու յաւակնութիւնը չունինք. սակայն, ինչ որ կրցած ենք հաւաքել ու լոյս ընծայել, կը հաւատանք որ իր տեսակին մէջ առաջինն է, որուն համար ուրախ ենք եւ ինքզինքնիս վարձատրուած կը զգանք:

Այս աշխատանքի ընթացքին, շա՛տ կամ քի՛չ, բոլոր այն օժանդակութիւններուն համար, զորս ստացած ենք մեր հայրենակիցներէն, բոլորին ալ խորապէս սրտագին շնորհակալութեան խօսք ունինք:

ԵՂԻՇԷ Յ. ՄԵԼԻՔԵԱՆ

Խ Ն Ո Ւ Ս Ե Ի Խ Ն Ո Ւ Ս Ց Ի Ք

Գրեց՝ ՆՇԱՆ ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

Տուրուբերան նահանգի՝ Մարդադի գաւառին կեդրոնական ոստանն է հնուսը, դալար դրասանգներով դարպաս, ուրկէ կ'երթան ՏԱՐՕՆ (Մուշ), Բարձր Հայք (Կարին) եւ Վասպուրական (Վան)։ Երեքն ալ հնուսէն նոյն հեռաւորութեամբ եւ նոյն մերձաւորութիւնով, բայց Մուշը աւելի մօտ, հոգեկան նանապարհով։

հնուսը Բիւրակն է, այսինքն լին, լեռ ու լո՛յս... Իսկ Բիւրակնը դրախտն է, այսինքն հայրահողը հագարան ակերու եւ չորս աւագ գետերուն... Ու դրախտը Եղեմն էր Եւայատէր Ադամին... հնուսն է ուրեմն երկրային Արքայութիւնը, չլմփացող ջուրերով, բուրումնաւէտ բուսականութեամբ, երգեցիկ գեղեցկութիւններով, վսեմօրէն վեհապետական, եւ լարիւրինքոս լեռներու, լիներու, լոյսերու...

Ահա թէ ի՛նչու հնուսցի կ'ըսեն.

— ԵՐԿՆԻ ՎՐԱՅ՝ ՅԻՍՈՒՍ,

ԵՐԿՐԻ ՎՐԱՅ՝ ԽՆՈՒՍ...

հնուսցի Եղեմցիներ են, դրախտականներ։ Ահա՛ թէ ինչպէս իրաքանչիւր հնուսցիի հոգիին մէջ կը շոգայ տեսիլ մը արքայութենէն, կը գունավառի նկար մը դրախտէն, ու տակաւին կը պարզուին պատկերներ՝ Պատմութենէն Հայոց։

հնուս-Բիւրակն է որ կ'առաքէ հայաշխարհին Արաքսն ու Արածանին, երկու առաւելապէս հայանուէր գետերը, մին արձակելով հիւսիս եւ արեւելք, միւսն արձակելով հարաւ եւ արեւմուտք։ Զուրերու բարութեամբ բեղմնաւորելով հայահողը, բանբիռներով բերկրութիւն տարածելով ու ամբողջ Հայաստան աշխարհը հրաշափռելով իր մեծանկարին, այսինքն գայն վերածելով «Երկիր դրախտավայր»ի։

Այո՛, հնուս-Բիւրակն է որ իր ծոցի անսպառ ստինքները կը պարպէ. յանուն հայրենիքի շէնութեան։

Եւ դարձեալ հնուս-Բիւրակն էր, որ կ'ընդունէր, բաց գրկի մը նման, հարաւէն ու հիւսիսէն առաքեալ մեր գլխագիր Գիծերը, ու զանոնք կը միացնէր ի՛ր Գիծերուն, յանուն Սուրբ գործին...

հնուսցիին նիւթականն ու աննիւթականը ի սպաս դրուած էին, յանուն հայրենագործութեան։

Մտե՛ք խոցոտուած հնուսցիին հոգիէն ներս, ու պիտի տեսնէ՛ք իշխանական բերդի իր բարձրադիր դրեակը, իր պարտէզներով: Թէեւ շատ բան աւերուած է գուլումէն, սակայն, միշտ իր մրգաստանին մէջ պիտի գտնէ՛ք ֆաջուքեան բազմարմատ ծառը, ու անկէ ծլած պտուղները արդարութեան: Եւ ազբիր մը ծառին քով, որ կը խոխոջէ հոգեբուխ հայրենասիրութիւն ու կ'ստոգէ իր շրջակայքը: Պիտի շնչէ՛ք բոյրը բարեկամութեան եւ պիտի լսէ՛ք երգը եղբայրութեան: Եւ լերան վրայ պիտի ռդջունէ՛ք անսահման պարգու-թիւնն ու պայծառութիւնը իր հայկականութեան: Եւ պիտի երգէ՛ք.

— ԵՐԿՆԻ ՎՐԱՅ՝ ՆԱԶՈՎՐԵՑԻ,
ԵՐԿՐԻ ՎՐԱՅ ԱԼ՝ ԽՆՈՒՍՑԻ...

հնուսցիին ներքին վառ կապոյտ կամարին վրայ տարածուած է Նագովրեցին Յիսուս, որպէս ոսկեւոյս, ու անոր ներքեւ, բաց պարտէզի պէս սփռուած է հնուսական Տարօնականութիւնը: Վերէն Նագովրեցին կը ժպտի, վարէն հնուսցին կը ժամերգէ: Ու ժամերգութիւնը հնուսցիին՝ խենթացած պատարագ մըն է սիրոյ եւ կարօտի: Զի հնուսցին է ա՛յն Հայերէն, որոնք հայրենաքաղաքենէ տառապելու, հայրենաքաղաքենէ գժուելու առափնութիւնը ունին:

Ինծի կը բուռի թէ հնուսցին, իրքեւ Տուրուբերանցի հայրենուսէր, իր կուրծքին լայնքին ներքեւ ունի բեւաբաց, գոհարաբիր ու ոսկեհուր փետուրներով արծիւ մը: Այդ տարօրէն, այդ տարագիր արծիւր, թէ՛ կ'ուտէ հնուսցիին թոքն ու սիրտը, թէ՛ կը սնուցանէ իր շունչով: Եւ հնուսցին ե՛ւ կը սպառի, ե՛ւ կը սպառագինուի:

հնուսը գեղակերտ նկար մըն է Հայոց Պատմութեան մէջ: Ու հնուսցին շինուած է իր ֆազաֆին, իր լեռներուն, իր լիճներուն ու իր լոյսերուն պատկերին պէս:

Այդ մեծանկարին մէջ կ'երեւին հնուսցի գլխագիր Գիծերու գունդեր. ահա մէկ ֆանի բոցեղէն անուներ անուցմէ.— Առիւծ Աւագ, Անտրօ, Բաղէ, Շուշէ Մոսօ, Մարտիրոս, Բերդեցի Տիգրան, Հարամիկցի Տիգրան, Շէյխ Զիլան—Արտաշէս, Բջօ Արթօ, Այվազ Մուշեղ, Սիմօն Մկրտիչեան ու հմբապետ Փիլոս, եւ դեռ այնքան ֆաջամարտիկ ու խորանարժան խենթերը հնուսի: Տակաւին Հարամիկ աւանին հնարամիտ Մելիքները, խրոխտ ու խիզախ, խելանի ու խանդավառ հայրենասիրութեամբ եւ հերոսութիւնով լեցուած կուրծքերով Մելիքները, որոնց կան շառաւիղներն ի Ֆիլատելիա, Եզիշէ եւ Սիրաֆ Մելիքեան, հայր եւ որդի: Նաեւ արուեստագէտները հնուսի.— խազդէրներ ու ասողիկներ եւ երգասացներ, որոնք հոգեկան մթնոլորտները կը զարդանկարէին երգելով.

— ԱՐԵՒՆ ԷՍՏԵՂ ՎԱՌՄԱՆ Է,
ԶՈՒՐԸ ԴԵՂ ՈՒ ԴԱՐՄԱՆ Է...

Այս քագաւորական թափօրին մէջ կը տեսնեմ բարձրացած խաչ մը, որ տեսանագրելով կ'օրհնէ՛ հնուսի և իր գեղջերուն համայն մարտիկներն ու մարտիրոսները, բոլոր մեռածներն ու մնացածները: Այդ խաչը աջին մէջն է

մեր հոգեւոր հօր ու միանգամայն մեր եղանակաւոր եղբօր՝ Խնուսցի Սուրէն ֆահանայ Բարախեանին, որ յուզուելով կը յիշէ ու կը յուշէ Խնուսի Խեւերն ու Խոնարհները, հրարակելով գովք ու գեղօն: Կը բարձրացնէ խաչը անդադար, որպէսզի վերելակէ թափօրը, ու դառնայ ամէնուն տեսանելի: Որպէսզի թափօրը, ֆաշուած խաչին մոզական մագնիսէն, ունենայ վերելք ու շոգշոգայ լերան վրայ լուսապսակեալ: Իր բարձրացուցած խաչը կը վերածուի գրիչի, որուն թանաքը լոյսն է բիրականեան: Ու թափօրը կը վերելակէ յամբարար եւ յարատեւօրէն՝ համերգով մը, որուն կ'ընկերակցին սրինգները հովիւներուն եւ հովերուն:

Այս Խնուսական նկարը մտան է տեսիլի, որուն վրայ լոյս կը ջրվիժէ Աստուած:

Կ'առկախենք այդ նկարը մեր հոգեկան հիւրասրահին մէջ, գայն շրջանակելով մեր սիրով, ու անոր առջեւ վառելով մաս մը մեր մարմինէն, մո՛ւմ, ու մաղթելով:

— Սիրելի Խնուսցիներ, սրբազան Խնուսը պահեցէ՛ք ձեր հոգիներուն մէջ, պահպանեցէ՛ք ու ձեր զաւակներուն փոխանցեցէ՛ք, իբրեւ նուիրական նկար, իբրեւ Տուրուբերանեան տապանակ ուխտի, իբրեւ երգասաց *Էրայ*, որ պիտի իրականանայ, եթէ գայն ակամայ լքելէ յետոյ, չլքենք նաեւ կամաւորապէս: Ու կը մաղթեմ մոլեգնօրէն:

— ԵՐԿՆԵՆ ԵՐԿԻՆ ՈՒ ԵՐԿԻՐ՝ ՅԻՍՈՒՍՈՎ,
ԵՐԿՆԷ ԵՒ ԶԵՐ ԾՈՎ ՀՈԳԻՆ՝ ԽՆՈՒՍՈՎ:

(Առնուած «Լուսարեւոյ» զիրքէն, տպուած Փարիզ, 1956):

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

էջ

Երկու խօսք — Եղիշէ Յ. Մելիքեան է
Խնուս և Խնուսցիք -- Նշան Պէշիկթաշլեան թ

Ա. Մ Ա Ս

ՀԱՐՔ-ԽՆՈՒՍ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՀԱՐՔ-ԽՆՈՒՍ -- Ընդհանուր Տեղեկութիւններ 3

ԳԼՈՒԽ Բ.

Խնուս Բերդ 18

ԳԼՈՒԽ Գ.

Խնուսի Հայարնակ Գիւղերը 25

Վիճակագիր Խնուսի Հայարնակ Գիւղերու 95

ԳԼՈՒԽ Դ.

Խնուսի Քրդարնակ Գիւղերը 97—101

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԽՆՈՒՍԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Վանքեր 102

Եկեղեցիներ 104

Աւետարաններ 106

Յիշատակարաններ 107

Դպրոցներ 107

Դպրոցներ, Մշակութային Միութիւններ 108

ԺԳ

ԳԼՈՒԽ Զ.

Հաւատալիքներ	110
Տնային Բժշկութիւն	113
Երկրագործութիւն	115
Մեղրաբուծութիւն	116
Պարտիզամշակութիւն	118
Զինորսութիւն	120
Պանիրի Դեղ	122

ԳԼՈՒԽ Է.

Նշանաւոր Տուներ եւ Անձեր	123
Մելիքեան Գերդաստան	124
Խնուս Բերդեցի Մահտեսի Գէորգեան Ընտանիքը	162
Խնուս Բերդի Սիմոնեան Ընտանիքը	165
Գովանդուկ Գիւղի Պղէ Մխոյի Տունը	171
Վարաղգատ Անտոնեան	173
Տէր Սուրէն Աւագ Քհնյ. Բարախեան	176
Տէր Եղիշէ Աւագ Քհնյ. Մխիթարեան	180
Տէր Բարսէն Քհնյ. Գասպարեան	181
Փօլ Կարապետեան	183
Փրոֆ. Յարութիւն Տիրացեան	184

ԳԼՈՒԽ Ը.

Պատուելի Սիմոն Դաւիթեանի Օրագրութիւնը	186
---------------------------------------	-----

ԳԼՈՒԽ Թ.

1890—1895 Խնուսի Դէպքերը	214
--------------------------	-----

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Յեղափոխական Դէպքեր եւ Դէմքեր	223
------------------------------	-----

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Խնուսի Դիմադրութիւնը եւ Զարդը	269
-------------------------------	-----

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Քիւրտերը	299
----------	-----

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ԽՆՈՒՍՑԻՆԵՐ ԱՇԽԱՐՀԻ ԶԱՆԱԶԱՆ ՄԱՍԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն Մէջ	309
ՀԱՅԱՍՏԱՆ Ապրող Խնուսցիներ	319
Սուրիա Ապրող Խնուսցիներ	323
Լիբանան Ապրող Խնուսցիներ	327

Բ. Մ Ա Ս

ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
Ժողովրդական երգեր և Պարերգներ	334
Աշխատանքի երգեր	374
Մանկական երգեր	380
Երգիծանք և Գոյք	393
Օրհնութիւն և Անկէճք	413
Յեղափոխական երգեր	417
Քիւրտերէն և Թրքերէն երգեր	423
Առածներ	429
Հանելուկներ	444
Պար	454
Ժամանց և Զրօս	455

Գ. Մ Ա Ս

ՀԱՐՔ - ԽՆՈՒՍ ԳԱԻԱՌԱԲԱՐԲԱՌ

Երկու խօսք	467
Գաւառարարրառ Ա--Ֆ	469

ՅԱՆԿ ՆԻՒԹԵՐՈՒ